

ХИЛЭЭМЭН

Үлзытэ үбгэн Улаан-Үдэ хотодо дээдэ һургуулида хүдэлдэг дунда хүбүүнэйдээ зунай һүүл багаар ошохон юм. Тэдэнь шэнэ байрада орохон, һайнаар түбхинэнхэй байба. Хүбүүниинь: “Эрдэмэй кандидат болохоёо хүдэлмэри бэшэжэ байнаб” – гээд, бүхэли үдэрөө тэрэ хүдэлдэг һургуулидаа үнгэргэнэ. Гэртээшье орой болотор саарлан дээрэ һууна. Бэринь жаахан басагаяа хүүгэдэй яслида абаашажархёд, мүн лэ ажалдаа ябашадаг.

Гэртээ гансал 4-дэхи класс дүүргэхэн Жалсарай ашань үлэжэ, зоргоороо аашалжа үнжэдэг хэбэртэй. Үлзытэ үбгэн ашатаяа хоюулан нэгэ үглөөгүүр сайлажа һууба. Стол дээрэ хара, сагаан хилээмэтэй обогор табаг табяатай, тоho, саахаршье дүүрэн байна. Жалсарай нэгэ зүйлээ хилээмэ хазажа үзөөд, тэрэ углуудаа байхан хүнэг руу шэдэжэрхибэ.

– Юундэ хилээмэ хаябаш?!

– Хатанхай, хуушан хилээмэн лэ,— гэжэрхёод, шэнэ саб сагаан халаашаа абажа эдеэд, үлөөхэн булангаа мүн үнөөхи руугаа хаяжархиба. Үбгэжөөлэй зосоо аягүй, амгалан бэшэ боложо, тархяа ойлгомторгүй һэжэрбэ:

– Иимэ сагаан халаашаа юундэ хаябаш?

– Һэ, хазаһан хилээмэ һөөргэнь табагта хэхэ гэжэ гү?

Үдэшэ болоходо, баһал хатана ааб даа. Энэ табагтай хилээмэ бултынь тэрээн руу хүнтэрүүлжэрхёод, мүнөөдэр баригдаһан шэб шэнэхэн, урал бааяма сагаан хилээмэ үдэшэ эдихэбди.

– Хилээмэ хаяжа болохогүй. Хилээмэн гээшэ нангин юумэ. Хүн нэгэшье дахин хилээмэгүй эдеэлжэ шадахагүй ха юм. Талхаар хэгдэдэг хоол олон. Таряагаар хоолплодог амитадые дэлхэй дээрэ тооложо бараашагүй бшуу.

– Һэ, юу хилээмэ гамнаха юм? Энэш эдеэ хоолой магазинда, хилээмэ худалдадаг газарта хододоо дүүрэн байдаг. Үнэтэй бэшэ.

– Хахад кило хара хилээмэ абахын тулөө унтангүй магазинай үүдэндэ түрилдэжэ хоноод, абажа шадангүй

үлэхье үзэхэн хүнби,— гэхэ зуураа үбгэжөөл ошожо, тэрэхүнг соохие хараба. Хахадхаань дээрэ гаратар хилээмэнэй зүхэмэгүүд болон бутархай хэгдэнхэй байба. “Малтай бэшэ хадаа хилээмэнэйнгээ үлэгдэл хаябашье гэлэй. Шэнэ зүхэмэгүүдье хаяхань буруу, тиигэж яажа болохо гээшэб!” Аша хубүүн Жалсарайн тугаар хэлэхэн үгэнүүд зосоонь шэнгэнэгүй.

— Жалсарай, энээнээ хаана хэдэг юмта?

— Газаа гарахада, тэрэ урда ехэ гэгшын хайрсаг байха; тэрээн руу адхажархихаш. Хабхагыньшье хаагдаахаа болишонхой. Тийнээр байтар нэгэ томо шара нохой ерээд, зосоонь орожно байжээ даа. Тэрэ барадаггүй. Энэ байрын бүхын һамгад бултга тэндэ хаяна ха юм.

Үбгэжөөл тархяа һэжэрээд, һанаа алдаба.

Жалсарайшье сайлахаар, мүн өөрынгөө эжэл хүбүүнэй ерэхэдэ, тэрээнтэй зайдаж арилба. Үбгэжөөл гансаараа бага наандаа хара орооной хилээмэ сахартай тэн һанадаг ябанаа, талхаа гамнажа, забарууха эдидэгээ, хубисхалай болон дайнай жэлнүүдтэх хилээмэнэй тулөө тэмсэлэй онсо анхарал эзэлнүүд, нютагтаяа баян ургаса ургулхадаа тэмсэлдэ олон жэл соо хабаадалсаанаа бодожо, үдэр үнгэргэжэ ядан үнжэбэ. “Саг найжараа, мүнөө үеын залуушигулье хүндэ сагта хүн болонон бидэн шэнгээр хоол хошёо хямгадахаа һэн гэж яажа болохоб” гэхэн бодолоор бээж һамааруулжaa оролдоно. “Эдэ городойхиной хилээмэнэй үлэгдэл суглуулаад, гахай тэжээгээ һаа, хэды ехэ мяхан гүрэндэ нэмэри орох гээшэб?” — гэжэ бодоно. Үдэшэ бултааран сугларба. Мүн сайлахаа һуубад.

— Баабай, яагаа бодолдо абтанги һуунат? Бээтнай шэлээрхээ гү? — гэжэ бэринь асууба.

— Үгүй даа. Яагаа бороогүй, халуун үдэрнүүд болоно гээшэб. Энэ үедэ, таряанай эдеэшэжэ байхада, бороол хэрэгтэй байгаа. Колхоздомнай үтэгжүүлгэ, үхалалгын ашаар урда жэлнүүдтэ үзэгдөөгүй һайнаар ургажа байжан шэнийисэ бии юм һэн. Тэрээндэ мүнөө бороол хэрэгтэй байгаа. Яагаа юумын тэнсэхээр бэшэ халуун гээшэб?

Иимээр үшөө арбаад үдэр шараха болоо хаа, хойто жэл шэдэлдэжэ, хаяжа байха хилээмэнтнайш хомор байжа болохо,— гээд, дорохоо абажа энеэбэ. Һонор бэринь аягүйрхэн, хилээмтэй хүнэг тээшээ хараадхиба. Үбгэжэөл тэрэхаягдаан хилээмэ огто ажаглаагүй хэбэртэй, тон ондоо юумэндэ үхибуудэйнгээ һанал хандуулан, удаан хөөрөнхөнэй һүүлдэ:

— Зай, үхибууд, удааншье айлшалбаб. Һайн һайхан шэнэ байрада орожо түбхинэхытнай хаража баярлабаб. Иигээд лэхирэ үгы сэбэрхэн, хилэнсэг үгы арюухан һуугты. Би үглөөгүүр гэр тээшээ мордохуу даа... Таряа хуряалга газаа ороо. Эртын ешишээн хуугайлхаал байна. Энэ аша хубүүн Жалсарайгаа айлшалуулж абаашаа, худеэ гаража үзөөгүй барбан шуу. Тэрэхүүгшэн эхэнь һанаашоо, хаража, таалажа, эльгээ дүүрэг. Һургуулиинггаа эхилэлгэнээр ерэнэ бэзэ. Таряа хуряалгада ажаллахадам намдашье түнатай, эндэхээ юумэ үгы, бухиндажа ябана ха. Хүдөөдэ гоё даа: заганаа бариха, шэнэ һүүхе, үндэгэ сохихо. Ой талаар зайхаа, мал адуунаа, огород үзэхэ. Дуратай хилээмэнэйнгээ яажа ургадагые, хуряагдагые хараха бшуу.

Бахардаан бэринь тэрэх үдэшэндээ гүйжэ, бэлэг-сэлэг суглуулба. Үглөөгүүр эртэ бултааран ошюжо, баабай, хубүүгээ автобусто һуулгажа, мордохуулаа һэн.

Жалсарайн хүүгшэн баабайтаяа автобусоор үргэн талые эсхэжэ, залгаа гүбээнүүдье дабажа, хадануудье хаяагаарнь тойрон табилуулхада, ехэ аятай байба. Шууяа ехэтэй город олон тосхоной саана холо үлэбэ. Ой тайгаар хүреэлгэдэхэн, үнэ голоор элбэг, абяа шэмээгээр хомор, аргалай үнэрөөр анхилан байнаан колхоздо үдэшэлэн хүрэжэерэбэ.

— Зай, хубүүн, юумээ абалсал даа. Хүрэжэ ерэбэ гээшэбди, - гээд, хүүгшэн баабайни һалиран бууба. Зоригтын эжы Яңжама хүүгшэн аша хубүүгээ ханатараа таалаба. Шэнэ зөөхэй, дарагар хүшөөхэ, шанаан талхаар, сухаари хилээмээр хүндэлбэ. Гэдэхээ үлдэхэн Жалсарайда сухаари ехэ амтатай байба. Шанаан талханай баал амтатай

байхадань:

– Энээниие юугээр хээбта? – гэбэ.

– Талхаар, талхаар, Жалсарай, шанаан талхан гээшэ.

– Талхаар хэгдэдэг хоол олон даа. Пряник, печени, сүүшжэ – бултга талханхаа баригдана бшуу, - гэжэ хүгшэн баабайнь нэмэбэ.

– Хилээмэнэйнгээ хуушархада, сухаарилагшабди. Хурса шүдэтэй хадаа эди, сайдаа дэбтээхэдэ, зөөлэхэн болохо, иигээд, – гээд, харуулна.

Хойто үдэрзын хүгшэн баабайнь Жалсарайда хэлэбэ:

– Бүхы зон бага ехэгүй үbhэ хуряалгада гаранхай.

Таряа хуряалга ойртобо. Таряашан зоной тон забдагүй саг оробо гээшэ. Энэ үедэ ажалда хабаадангүй хэбтэхэ гээшэ эшикбэтэр шуу Жалсарай, хоюулан зоной дунда ажалда гарахабди, үглөөнхөө. Гар худэллөө haа, аман худэлдэг ёнотой юм. Хилээмэ эдихэ дуратай haа, таряа хуряалгада туналхада hайн.

Үглөөгүүр Үлзытэ үбгэн Жалсарайгаа абаад, таряанай тоог дээрэ хүнүүдье абаашаха машинада hуба. Кузов дээрэ хэдэн хүгшэд, хоёр-гурбан ород намгад hуунхай байгаа. Тэрэ машинань колхозhoo зүүлжээ шэглэжэ, сула таряан соогуур гаранhan харгыгаар годирхой олонтой горхо үгсэн табилуулба. Жалсарайн дүрбэн тээшээ харахада, алтарна, ногоорно. Нэлэнхы үргэн таряалангай дунда, зосоогоо үндэр ута сарайтай, олон амбаартай уужам хашаагай үүдэндэ асаржа буулгаба. Жалсарайн хашаа соо орожо харахада, сарай доогуур хэдэн олон обоо байна, машиннууд худэлнэ. Ерэгшэд сарай сохи сэбэрхэн илгагдаан шэнийисын hайнине амбаарта, мууень ондоо сарай соо оруулжа, ехэ сарай сүлөөлэлсэхэ байба.

Бултга ажаллаба. Жалсарай таряа зөөбэ.

Хүгшэн баабайнь Жалсарайдаа:

– Энэ тойроод, тала гүбээ бүрхөөн шарлагша, халюурагшаш хуу таряан гээшэ. Шэнэ ургасын хуряагдаха сагынь ойртоо. Энэ хуушан ургасын орооhон шэнэ ургасадаа байраа үгэхэ боложо, бидэ тэдэниие зөөлгэжэ

байна гээшэбди,— гэбэ.

Ехэл жүдхэмжэ гарган хүдэлжэ ябаан томо бэетэй ород шара һамган гэнтэ Жалсарайе шангаар дуудажа:

— Хүбүүн, ши энэ шениисэ юундэ адхабаш. Амбаарта орооюн сэбэр шениисэ иигэжэ болохо гү? — гээд, адхарhan гурбан адха тухай шениисэ зааба.

Тэрэниие Жалсарай нээрээ адханан байгаа, тээд хамажа абааха ухааниинь хүрөөгүй гү, али тоогоогүй ябанаар энэ дайралдаа бшуу. Хэдышье залхуугаа хүрөө һаа, эдэ зоной дунда яахыншье аргагүй.

— Жалсарай-аа, нарин яба. Таряашан зон гээшэ таряагаа ехэ гамнадаг, нангин гэжэ тоолодог заншалтай юм. Энэ таряан бэлээр эндэ ороогүй. Хүнэй гар дамжажа, олоной ажалаар ороо бшуу. Хүнэй хүсэ хүлнэхэ хэрэгтэй,— гэжэ хөөрэжэ байжа, тэрэ адхарhan шениисыен хүгшэн абань суглуулалсаад хийдхэжэ, шоройноонь арилгаад, хүнэг соо хэлсэбэ.

— Харыш даа, эндэш хэды олон орооюн байнаб. Энээниие бултынен татажа, талхан болгоод, халааша баряа һаа, ши үдэр соо эдижэ барахагүй байхаш. Бултынен таряа һаа, энэ хүнэг соо багтахагүй шениисэ абаахаш. Таряан гамнахые эридэг. Хүн таряагаа гамнажа эхэжүүлдэг, арьбадхадаг юм,— гээд, ганса монсогор ороою альган дээрээ табиба. — Хара энээниие. Ганса үрэ. Хүнэй эрхим хүнүүд энээниие амбаар дүүрэн болгохоо оролдожо ябадаг шуу. Гансашье ороою газарта хаяжа болохогүй,— гээд, ама руугаа хэжэрхিবэ.

Үдүн халуун болоходо, тэдэ булта эдеэлжэ амарба. Үлзытэ үбгэн аша Жалсарайгаа дахуулаад, таряанай захада ошоод:

— Зай, Жалсарай, харыш даа. Энэ сагаан хилээмэн болоод, бүхы арад зониие садхаадаг шениисэ ургажа байна гээшэ. Ямар үндэр ургаса гээшбэ? Ажалай хэшэг алтан шара шениисэ, хөөрхы,— гээд, олоор суглуулжа, адха соогоо эльбэбэ. — Үдэр бүри эдеэшэжэ, амтатай сагаан хилээмэн болохо хурабшаадхаа ехэдхэжэл байнаан үень даа. Бү

хухала, Бүгэшхэ!.. Энэ хоолос гээшэ. Хаана хоолос хараа һэмши?

- Герб дээрэ. Зурагууд дээрэ ходо ябадаг.
 - Зүб даа, зүб. Энэш нарай нялха ороохоной үлгы гээшэ. Үлгы соо хэдэн олон тус тустаа мансытай ороохонууд байнаб? Тооло. Мансы бүхэн харуулшантай.
 - Дүшэн гурбан мансы гэжэ би тоолобоб.
 - Тэрэ тухай биил ха даа. Утал хоолос байна. Төө болохол ха. Энэ һолоомо эшэнь гээшэ. Нэгэ газархаа хэды һолоомо эшэ гарааб? Тооло.
 - Дүрбэ.
 - Зай, нэгэ ороохонгоо дүрбэн эшэ ургаа. Нэгэ хоолостонь дүшэн гурбан ороохон байна гэжэ тоолоо һэн бэзэш. Нэгэ тариан ороохомнай хэды болооб? Сээжээр бодолдаа.
 - Дүшэн гурбые дүрбөөр үсхэхэдэ... Зүн далан хоёр.
 - Зүб. Иихэдээ нэгэ монсогор ороохоной ашье мэдэхэ болобощ.
- Хоюулан үдхэн, шингтэй таряанай һүүдэртэ амаржа нуухадаа, хүгшэн баабайнь ашадаа хөөрэбэ:
- Урдань, миний багада, нагасам иимэ онтохо хөөрэжэ, талха таряа гамнажа ябахье захиан юм: “Эртэ урда сагта таряан гээшэ һолоомон эшэгүй, газартга хүрэтэр хоолостой байхан юм ха. Таряанай элбэг ехээр ургахаш гээшэнь гайхалтай байгаа. Ороох таряан газар хушажа хэбтэдэг һэн ха. Бүхы амитад, шубууд таряагаар хооллоод, жаргалтай байдаг байба. Хүн болон зарим шубууд таряа ехэ гамнадаг байгаа. Тийхэдэ зарим амитад, илангаяа гахай амаараа гаратараа эдихэнь багадаад, ойможо худхажа, дээрэнь унтажа, муу муухайтаяа зуурадаг болобо ха. Байгаали иигэжэ байхыенъ харахадаа сухалдажа: “Таряан дэлхэй дээрэ бүгэй! Үбүэ ногоо, үндэхэ набшааар хооллогты саашаа”, – гээд, хоолосой узуурхаа өөдэнь ороохыенъ шобторжо байхадань, хүн байгаалида хандажа: “Байгаали, хайрлыт! Хүндэ хуби үлөөгыт! Хүлөөрөө гэшжэнгүй, гартаа үргэжэ, нангин хадагалж ябахабди”, – гээ

һэн ха. Тийхэдэнь байгаали хүнэй гүйлтэ тогтоожо, энэхэн хоолос хүнэй хуби гэжэ орхёо юм. Элбэг таряанда умбажа, хэм гадна таргалтан гахайе ургажа байсан хоолос хараха эрхьең хаяжархёо бшуу. Тиймэхээ гахай газараар үнөөхил элбэг ороою бэдэржэ ябахадань, хүн тэжээмэл мал болгоо. Һүнэй ээдэмэг, орооюнойнгоо муу үлэгдэл эдюулдэг болоюн юм". Мунөөшье муртэй хүн гахайда һайхан ороою, талха үгэдэггүй бшуу. Яңдан лэ амитан, гахай шэнги хара хубияа хараан хүн һайхан ороою гахайда үгэхэ, хилээмэ гэшкэхэ, хаяха бшуу. Мэдэжэ аба, хүбүүн.

Үдүн хойно баана сайлувла. Булганда шэнэ зөөхэй, шениисын хубхэгэр һайхан хилээмэ садатарын эдюулбэ. Жалсарай ехэ амтархажа эдеэд, садахадаа дороо шатанхайтай хахад зүхэмэгөө носожо байсан галда хаяжархиба. Тэрэ галай саана сайлажа һүүхан шара үбгэн аягуурхэхэн янзатай:

– Юундэ хилээмэ, хүбүүн, галда шатаабаш? Эдихээ болёо һаа, тэрэ сарай дээгүүр һуугааша гулабхаануудта гү, али хүнэй ама нэгэ нэгээр хаража, хениинь хилээмэ үлөөжэ үгэгшэ ааб гэжэ хэйтэхэн энэ минии ангууша нохойдо хаяжа үгэхэ байгааш. Үгышье һаа, тэрэ гахайн хосл болохо муу орооюн дээрэ хаяха һэн бээш,— гээд, өөрынгөө барижа һүүхан шатанхайтай ганса гонзогорхон хатуу хальга нохойгоо дуудажа харуулаад, өөдэнь шэдэжэрхихэдэнь, нохойнь ехэ шадамараар хабхалан угтаад абашиба. Үбгэн урмашан:

– Һайн нохойшье хилээмэ газарта унагаахагүй,— гэбэ.

Бүри эртэ, үшөө наратай байхада, үнөөхи машинадаа булта һуугаад, гэртээ бусалган болобо. Машинын ябахаа байхада, бригадир хүбүүн шофёрые дуудажа:

– Углуугаар тойроод ошохобди. Тэндэ хатаан хашмээн комбайнаар хуряажа эхилээ. Би тэндэ хэрэгтэйб,— гэбэ.

– Болоо, болоо, түрүүшүн таряанай ургаса харая.

– Таряа хуряалга иигээд лэ эхилбэ гээшэ,— гэлдэн, үбгэд хоорондоо шашалдаба.

Жагсаншье гүй машинань таряа хуряажа ябахан

комбайнай хажууда ерэжэ зогсогоо. Булта шамдан машинаа буубад. Шэнэ таряа үзэнэд. Жалсарай комбайнай таряа хадаха, сохигоо, хийдхэхье харажга, ехэ һонирхобо. Комбайнине дахаба. Сэбэр ороонон машинын кузов руу гоожко байба. Жалсарайн хүгшэн баабай шэнэ өшмээнхээ адха дээрээ хэжэ хараад:

— Ямар һайхан эдеэтэй юм. Үндэр ургаса гарта оробо гээшэ. Ялан һайхан юумэ гээшэб,— гэбэ.

Тийгэхээр байтар мотоцикл пуршагэнөөдөр, хэрмэн марягтай, нимгэн сагаан шарайтай, хаб хара үхэээ гэдэргэнь эльбэнхэй залуу хүбүүн гүйлгэжэ ерэбэ. Мотоциклиаа буураар үбгэдье мэндэшлээд, комбайн тээшэ ошохо зуураа хэдэн хоолос ябууд газархаа шүүрэн абаад, юумын мүр мүшкэхэн юм шэнгээр газараар хараашалба. Һүүлээрнь комбайнине угтажа, тойроод ерэхдэнь байлгажа:

— Юундэ нэгэ шүдэнши муугаар отолноб? Таряа үлөөгөө. Юундэ харангуй ябанаш? — гэжэ комбайнерые зэмэлбэ.

— Механик энэ бэеэрээ ерэхэ, хүлээ,— гээд, саашаа хадахыень хорижорхибо.

Үлзытэ үбгэн хүбүүндээ хандажа:

— Энэш манай колхозой агроном гээшэ. Дээдэ эрдэмтэй хүн. Үндэр ургаса абаха гэжэ ажал ябуулика байдаг юм. Арай гэжэ ударидахаа ургуулжан ургасын түрүүшүн үдэрхеэ иигэжэ захалжадань, сухалдангүй яаха һэм. Энэш шэнэ түрэлэй шэнийисэ ургуулжаяа эрдэм ухаанай худэлмэри ябуулика байдаг. Зондо туhatайл хүбүүн даа. Манай колхознигууд булта хүндэлдэг,— гэбэ.

Жалсарай хүгшэн баабайгаа дахажа, хэдэн үдэр тарянан ажалда ябалсаа. Юумэ һонирхооши, заримдаа хашараашье даа.

Нэгэ үдэшэ хүгшэн баабайны Жалсарайдаа хандажа:

— Зай, нургуулиинши эхилжэ саг ойро болобо. Эжы баабайдаа хари даа. Хүгшэн эхэш энэ үдэртөө шэнэ ургасын шэнийисээр халаашаа бэлэг абаашахыш шамдаа

баряа ха. Шэнэ ургасын хэшэг гэжэ өжүүлэх баабайдаа хэлээрэй. Хари, тэрэ шара нохойдоо бү эдюулэ,— гээд, баа энеэбхилбэ.

Үглөөгүүр машинада һуулгахаа дахуулж гараба. Жалсарай үнөөхи гоё автобус соогоо һуугаад бусахаб гэжэ һанаан байгаа. Хүгшэн баабайнь дахуулаад, колхозий центртэхи таряанай тоог абаашаба. Һубарилдан хашаа соо ороходонь, Улаан түг, уряа, портрет болон сэсэгээр гоёоһон, ешмээн, шэнийсэ тээнхэй арбан хоёр машина субажа байшанхай. Гүрэндөө таряа тушаажа эхилнэй баярай богонихон суглаан боложо, таряанай аша тува тухай, колхознигуудай ойрын зорилгонууд тухай үнэтэ үгэнүүдье үгэ хэлэгшэд дурдаба. Жалсарайн хүгшэн баабайдашье колхозий ветерануудай зүгнээ гээд, үгэ үгтэбэ. Үлзытэ үбгэн үярhan хоолийгоор:

— Гушан ондо колхозийнго тогтооор түрүүшүн ургасанаа арбаад тэргэ таряа тушаахаа абаашахадаа, ехэл таряа тушаабабди гэжэ урмащаа бэлэйбdi. Ехэшье таряан байгаа даа тэрэ сагтаа. Би тушаалсахаа ошүлдоо бэлэйб. Мүнөө иимэ эртэ, августын хуушаар, арба гаран машинаар таряа тушааха хабатай болохомнай гоё байна. Ажалаймнай дээжэ, алтан шара таряае Эхэ оромнай тушаажа аbag лэ,— гэбэ.

Суглаан дүүрэжэ, машинанууд замдаа зэхэбэ. Жалсарайе хоёрдохи машинын кабина соо үеэлын хажуудаа һуулгаба. Зурандаа хэды дахин шоффернууд байжаа, ашаагаа харана. Жалсарайн шагнахада, булта таряан тухай, таряагаа гээхэгүй тухай хөөрэлдэнэ. Үдэшэлэн городой элеваторта хүрэжэ ерэбэ. Ехэ хүндэтэй угтуулж, асарhan таряагаа тушаабад.